

Ann Helene Bolstad Skjelbred

Den festlige julen

Julehilsen 2010

Omslag og layout: Eli Irene Johnsen Chang, NEG
Forsideillustrasjon: Karikatur i Humoristen 1910
Trykt ved Aktiv Trykk AS
ISBN 978-82-91161-37-2
ISSN 1500-0966

Den festlige julen

”Juleselskap er en fin ting for samkvem mellom granner og venner”

Journalister som henvender seg til Norsk Folkemuseum og NEG når julen nærmer seg er oftest opptatt av å få vite hva vi bakte og hva vi spiste, med hva og hvordan vi pyntet juletreet og huset, og hvordan vi pakket inn julegavene. De vil så gjerne finne frem til de *riktige* tradisjonene, men blir ofte hengende med de håndgripelige, materielle tingene. Men når NEGs medarbeidere i mange spørrelistesvar, over lang tid, forteller om sine juler, så har de skrevet mest engasjert om det å være sammen med andre. ”Juleselskap er en fin ting for samkvem mellom granner og venner” skrev en av NEGs medarbeidere. Forberedelsene med mat, pynting og gaver er viktige for å skape en fin ramme om de mange møtene mellom mennesker, men det er møtene som er innholdet, og det er ofte de som blir husket. De er med i julenostalgien.

Det var mye liv og røre hos besteforeldrene mine, mange mennesker, små og store, sang og musikk. Er det noe rart at det er de julene jeg husker best?

Utsagnet er formulert av en medarbeider født i 1947. Tiden man har til rådighet til å dyrke familie, venner og naboer er viktig. I det førindustrielle bonde- og fiskersamfunnet kunne julehelgen avgrenses når det gjelder begynnelse og slutt, knyttet som den var til gården som produksjonsenhet. Midtvinterstid var en uproduktiv tid. Sommerens og høstens sanking og foredling av det folk og fe skulle leve av utover vinteren var avsluttet og *skulle* være ferdig når klokkene ringte julen inn og det var helg! Mat og drikke skulle være forberedt slik at den kunne settes på bordet uten for mye arbeid, det skulle være rikelig med ved inne til juledagene slik at man ikke behøvde å gå i skålen med øks og sag. Juleklærne skulle være vasket, sydd og strikket, - alt etter hva den enkelte gården og husmor kunne formå. Det skulle være gjort i stand vondler (dvs. porsjoner med høy) til dyrene på båsen slik at føringen skulle ta minst mulig tid og krefter.

Bortsett fra at husdyrene, i likhet med menneskene, skulle ha mat hver juledag, så var tiden frem til nyttår en *fri tid*. Forberedelsene som var gjort i forkant, hadde også som siktemål å ha nok av både mat og drikke til julens sammenkomster og til dem som kom ubedt på julebesøk. Det vi i dag gjerne tenker på som et forferdelig kjas og mas for våre formødre, med husvask, baking av sju slag småkaker, brød og flatbrød, rull, sild og pølser og diverse annet, det var også beregnet på å gjøre julen til en fest for langt flere enn for en kjernefamilie av dagens størrelse.

Av svarene til flere av NEG's spørrelister kan vi sette sammen et ganske variert bilde av mange forskjellige sammenkomster som ble og blir dyrket i julehelgen. Julaften og første juledag skulle man etter gammel skikk holde seg hjemme og innendørs. Fra andre juledag kunne man dra på besøk og ta imot besøk. Det varierer noe når man regnet julen som slutt. Det kunne være trettende dag jul eller tjuende dag jul. I dag er grensene for både begynnelse og slutt noe mer diffuse. Selskapelighet med en smak av jul kan man dyrke i hele perioden. Advent er én grense for starten, men med julebordenes begynnelse allerede i oktober-november, må vi nesten si at grensen for å begynne julens selskapeligheter starter da. Julen slutter når juletreet kastes ut, det kan være i romjulen, rett etter nyttår, eller rett og slett når treet begynner å drysse. Selskapelighet i julens tegn kan man også dyrke etter at både julepynt og tre er tatt ned. De uklare grensene henger selvsagt sammen med vår tids organisering av arbeid og fritid og med individualiseringen av ritualer og fester.

Den utstrakte selskapeligheten som kjennetegner julehelgen har som formål å knytte og vedlikeholde sosiale bånd. Det gjør vi med slekt og familie, med venner, kolleger og naboer både hjemme og i hyttegrenda, og med mennesker vi har et interessefellesskap med. Hver av oss inngår i forskjellige nettverk som består av familie, vennekrets, skole- og studiekamerater, arbeidskolleger og nettverk knyttet til fritid og spesielle interesser. Juleselskapene er viktige for å bygge opp, synliggjøre og bekrefte disse relasjonene. Men det er ikke slik at vi nødvendigvis har én type selskap for familien, en annen for vennene, en for kollegene og en for naboene. Som i så mange andre sammenhenger går tradisjoner på kryss og tvers både når det gjelder deltakelse, innhold og form.

Gjennom å se nærmere på hva folk forteller om julefestene, kan vi si noe om hva som er viktig for mennesker i et samfunn. Fest handler jo også om å vise seg frem. Vi sier noe om hvem vi er og om vår sosiale plassering. Et vasket og julepyntet hus er til husmorens ære, og det er først når vi ikke synes vi trenger rundvasken til jul for å vise/bevise at vi er gode husmødre, at vi dropper den. Mengden og variasjonen i det som blir budt av mat og drikke både til husets egne folk og til gjester er en annen måte å vise hvem man er. Et fint pyntet julehus og juletre var også noe både å vise frem og å dra rundt i nabolaget å se på.

Mat og fest

Det er vel unødvendig å peke på at maten spiller en viktig rolle i julen, i alle sammenhenger. Omfattende forberedelser med matlaging av alle slag går igjen i "alle" beskrivelser av juleforberedelser, det samme gjør beskrivelser av hva man spiste på de store høytidsdagene. Rett nok har NEG ofte spurt om mat og drikke til forskjellige anledninger, men i våre erindringer om både hverdag og fest, har

maten en sentral plass. Følelsen av "tradisjon" ligger gjerne nettopp i mat og drikke, selv om dette endres over tid.

Jeg tror ikke man kan bedømme juleforberedelser i matveien uten å ta med i betraktningen at mye av det som skal fortæres, skal fortæres sammen med andre mennesker. Det være seg familie, venner, kolleger og naboer. Å ha mat å by på i julehelgen, har i tidligere tider hatt stor betydning. Det ser vi av eldre materiale der det uten unntak heter at ingen som kom på besøk i julehelgen måtte gå uten å ha fått noe å spise og drikke. Det ville i så fall bety at de "bar jula ut". Den danske folkloristen Iørn Piø knytter uttrykket "å bære julen ud" til at det å være gavmild i så stor grad var knyttet til julehelgen at man mistet julegleden om man ikke ga alle som kom til gårds noe å spise og/eller å drikke.

Fest i julestria

I eldre fortellinger om forberedelser til julen var det ikke plass for mye fest, kanskje med unntak av "uppskoka" som var den dagen man testet juleølet. Barnesammenkomster var det i hvert fall ikke. Sosiale sammenkomster i førjulstiden kan i dag være et juleverksted for barna, barnas venner og barnebarn, eller andre former for sammenkomster der barna er med.

Lille julaften har vi en tradisjon som nå har vart i 21 år med noen få unntak. Da møtes to familier hjemme hos min venninne fra gymnasdagene. Til sammen har vi 5 barn som alle nå er studenter og bor hjemmefra. Denne førjulssammenkomsten er blitt en så fast tradisjon at protestene har vært mange dersom vi har luftet tanken på hvor lenge den skal vare. Opprinnelig var det en fin måte å forkorte ventetiden på for små barn, men etter hvert ble det et kjekt møtepunkt fordi vi bor langt fra hverandre.

Maten er ofte i seg selv innfallsvinkelen til å holde fest, og i dag kan vi gjerne begynne "julefeiringen" med mat som er spesifikk for julen. Enkeltfamilier skaper sine egne tradisjoner. De kan for eksempel være knyttet til at rakefisker står på bordet for første gang.

Hvert år inviterer vi til rakefisklag med gode venner, en fredag eller lørdag oppunder jul. Det er ingen bestemt dag og ikke de samme gjestene, men for oss er det en tradisjon at noen kommer og deler sesongens første rakefisk med oss.

I en annen sammenheng sendte en av medarbeiderne våre inn en rakefiskvise, diktet til den årlige festivitaten som han feiret blant venner. Den ble sunget til melodien *Tordivelen & flugum*, og her er noen vers:

Rundt det klare fjellvann står,
comarum.
Speiler seg hvor fisken går.
Empetrum, vaccinium, sparganium,
speirocephalum og mange fler.

I det vann er ørret stor,
maksimum.
Gjemmer seg hvor ingen tror.
Optimum refugium, det rene
sanatorium for slik en kropp.

En fisker lokker med en blangs,
opium.
Farlig, farlig å ta en tjangs.
Fisk med svak judisium
forlater som amfibium elysium.

Ørret hviler i lake fin,
stadium.
Herskapet titter på butten sin.
Hill deg du ingenium, arkanum
i compositum som ga' slik sum.

Ørret tages på kjøkken opp,
atrium.
Viser så sin skjønne kropp.
Minimum preludium, gå til
ditt krematorium, du gode venn.

Bonum Summum dette er,
skålmedium.
Ja, vi drikker vertskapets skål.
Skål for patrimonium,
det skjønne latifundium og RAKEFISK!!

I en annen familie er det pinnekjøtt man samler seg om rundt bordet.

Vi hadde Nissefest i midten av desember. Da kler alle seg i et eller annet rødt og alle har nisselue. Vi spiser pinnekjøtt og multekrem – har gløgg og kjøpte pepperkaker. Dette har vi hatt i mange år, men nå med bare voksne venner da barna har blitt store. Gaver har vi loddtrekning på. Alle får noen lodd og så er pakkene merket med et tall. Dette synes alle er litt moro.

Eller det legges spesiell vekt på å ha en liten julefeiring med venner før den egentlige julefeiringen tar til.

Hvert år, når vi er ferdig med juleforberedelsene, dvs. lille julaften, spiser vi nystekt ribbe m/tilbehør. De første årene vi var gift, var vi alene. Men så begynte vi å be venner, først bare noen få. Etter hvert varierte vi gjestelisten, og vi ble flere.

Selskapelighet i siste del av 1900-tallet viser individuelle og kreative ny-tradisjoner. En kvinne født 1930 forteller fra sitt nabolag et sted i Vestfold.

I nabolaget vårt har vi laget oss vår egen førjulstradisjon. Kl. 17 samles fire par som tilhører ”Dompapens venner”. Vi er velkledd med høye røde og grønne toppluer (jentene har grønne). Det er mørkt og noen ganger glatt, og vi har brennende lykter med. Vi går gårdimellom og setter opp ”fauvleband” hos hverandre. Når ett band er kommet på plass tar vi en ”fauvleband-dram” og hoier høyt. Så går vi videre til neste. Og det samme gjentar seg til alle har fått opp sine band. Etter så pass mange akevitter blir stemningen ganske ”løftet”. Etter denne prosessen samles vi hos ett av parene til varm suppe og rundstykker. Det foregår på kjøkken eller stabbur (ikke i stuer). Etter noen belivede timer er vi på plass hjemme igjen til Hovmester’n gjør sin entré på TV. I år er det tiende gangen vi gjennomfører dette, og vi gleder oss hvert år og har det veldig moro.

Julen som en tid for lek og moro blir her veldig tydelig. Her er det jo også snakk om et nyskapt ”juleritual” i vennskapens og naboskapets tegn. Som ritual har denne ”fuglenekoppsettingen” mange av ritualets kjennetegn. Det er en repetisjon av hendelse, innhold og form, det har en bestemt fremføring og deltakerne har en stilisert måte å handle på som viser orden. Stemningsfull presentasjon er ett kjennetegn, men drikkingen og høiingen kan neppe sies å tilsvare dette kjennetegnet. Det kan derimot det rituelle kriteriet kollektiv dimensjon.

Det ”berytete” julebordet

Julebordet er vel den førjulsfesten som er mest brukt i dag og som omfatter flest mennesker. Det er en urban tradisjon som ble innført av hotell- og restaurantnæringen, først i Sverige og senere importert til Norge, via byene.

Jeg kom til Oslo i 1960... I min ungdom i Nord-Norge hørte jeg aldri om julebord. Julebord var noe som hørte julen til, alle festligheter begynte julaften... Til sjøs var det likedan, julefeiringen begynte julaften. Slik var det også på oljeplattformene i Nordsjøen. Derfor syns jeg julebordsammenkomster i november bare var noe typisk Oslo-tull.

”Familiejulebordet” er en variant, men det julebordet som er mest kjent og som får overskrifter i media hvert år, er bedriftsjulebordet og hva det kan føre med seg. ”Julebordsfortellinger” ser ut til å være en egen genre i media. For noen år siden samlet *Dagbladet* en serie fortellinger fra politi og servicenæringen om hvordan julebordet kunne ende for noen av deltakerne. En av dem var slik, fortalt av vaktstjefen på en politistasjon:

I helga var en dame i finstasen så full at hun ikke kunne gjøre rede for seg. Hun kom til stasjonen i drosje, fordi sjåføren ikke fant hjemmet hennes og hadde kjørt rundt med henne lenge. Hun måtte sove ut rusen hos oss.

Julebord er en fest med veldig mange variasjoner, både når det gjelder hvem som deltar og hvordan den blir feiret. I store trekk kan vi si at det er en fest sammen med kolleger på arbeidsplassen eller sammen med mennesker vi har et interessefelleskap med, for eksempel i foreninger. Men julebordet som fest kan brukes av alle som vil ha en anledning til å komme sammen. Svarene på NEGs spørreliste om julebordet forteller ikke om de store utskeielsene hverken i mat eller drikke, men om hyggelige selskaper med kolleger og venner. De fleste benytter anledningen til å avholde sitt julebord i tiden *før* jul, men det går også godt an å komme sammen til julebord i tiden etter nyttår.

Annerledes julebord har vi privat blant venner. Vi er 7 par som holder sammen og det har vært år med ganske mange ”julebord” på kort tid. Nå, derimot, sprer vi det litt, og det siste avholdte i fjor var i mai. Da hadde vi et brunt juletre, nisse og gaver, og det var meget vellykket.

Julebordet skal ikke bare fange opp de tradisjonelle julerettene, det skal også by på noe spesielt, det skal være en ”opplevelse”. Opplevelsen ligger gjerne i at det er ”noe annerledes”. På slutten av 1950-tallet og begynnelsen av 1960-tallet var det hummeren som fikk rollen som det eksklusive på julebordet. Senere ble den skiftet ut med kalkun, da det var en kulinarisk nyhet. De siste årene har julebord også betydd servering av en enkelt rett som gjestene har samlet seg om, det kan for eksempel være lutefisk, smalahove eller rakefisk. Dette elementet, at julebordet også skal kunne by på noe som er annerledes og utradisjonelt, har fått etniske restauranter på banen, slik at man nå også kan spise for eksempel kinesisk eller indisk mat når man går ut på julebord.

Jul i familiens skjød

Mens julebordet som oftest feires ute, på restauranter, hoteller, danske båten eller hurtigruta, for å nevne noen muligheter, så feires julaften og første juledag fortsatt helst med familien. Den norske julen er en privat fest, - bare spør tilreisende og dem som ikke har en familie å feire sammen med!

En islandsk etnolog, Hallgerður Gísladóttir, har skrevet om juleselskaper på Island, basert på spørrelister sendt ut av Etnologisk avdeling ved Islands Nationalmuseum. Hun skriver om hvordan selskapene i første del av 1900-tallet var sammenkomster mellom venner og naboer i bygdelaget mer enn blant familiens medlemmer. Årsaken var at det var naboer og venner man utvekslet hverdagens tjenester og hjelp med, mer enn med familien. Det var bosettingsmønsteret som var avgjørende. Senere, da utbygging og kommunikasjoner ble bedre, har juleselskapene endret seg til å være familiesammenkomster først og fremst. Men både tidligere og nå handler det om å dyrke sine sosiale nettverk. Selvsagt av glede, men hun legger stor vekt på at det har vært en dyd av nødvendighet å dyrke sine sosiale nettverk. Island har, som hun skriver, hatt dårligere tilbud om offentlig hjelp enn de man har i de andre nordiske landene. Gjennom historien har det som regel derfor vært naboer og slekt som har kommet til hjelp om det har vært nødvendig. Hun skriver også at det i Island i dag er en stor andel barn, ca 65 % i år 2000, som er født utenfor både ekteskap og samboerskap. Juleselskapene, som bestemor har vært og er sterkt delaktig i, bygger opp om samhold i familien og hjelper til å mobilisere et uoffisielt støtteapparat for dem som trenger det.

Svarene på NEG's spørreliste nr. 195 om *Jule- og nyttårsselskap* som ble sendt ut i 2002 er fulle av beskrivelser av familiebesøk, og for mange familier er det en rundgang i familien der man forsøker å besøke alle i slekta som bor i samme by eller bygdelag. Det går ikke an å sidestille de norske juleselskapene med de islandske, men de virker helt klart som lim i familien og slekten. For veldig mange er det svært viktig!

Fra første del av 1900-tallet fortalte en mann om hvordan det var i hans hjembygd:

Første juledag skulle ingen gå på besøk, alle skulle være i ro hjemme hos seg selv. Andre dags eftan begynte folk å røre på seg. Alle som kom innom i jula måtte ha noe å spise eller drikke, ellers bar de ut jula. Naboer og slekt gikk om hverandre og smakte på julematen, og slekten den ble regnet langt ut, til tremenninger og firemenninger.

Hans beretning kan få følge av denne om julens familiesammenkomster av i dag, fortalt av en mann av 1946-årgang:

Seinere i jula reiser vi på besøk til slekta. På mi side av familien har vi de siste åtte – ti åra hatt juleselskap på omgang hos alle søskena som bor i bygda. Ett år hos den ene familien, neste år hos neste og det tredje året hos foreldra våre før vi starter på ny runde. Det er sjølsagt at da blir alle søsken invitert samme hvor de bor i landet (Røyrvik, Trysil, Skedsmo, Oslo

og Toten). Nå i skrivende stund er to søsken av meg i ferd med å bygge for å slå seg ned her i bygda, og de har allerede meldt seg på for å komme med på rundgangen. Det startet egentlig av reint praktiske grunner. Det var for at alle skulle kunne treffes en gang i jula, ellers ble det bare til at noen var på besøk her og noen der. Kanskje på samme sted i tur og orden som f. eks. hos foreldra våre. Det var ingen mening i at mor skulle måtte stelle i stand hver eneste kveld hele jula bare fordi vi yngre gjerne ville hilse på dem i jula. Den tradisjonen vi slik har startet opp med er både rasjonell og hyggelig og styrker familiebanda – også for den yngste greina av familien.

Det kan se ut som av de to ovenstående beretningene at juleselskaper på omgang i familien er et særtrekk ”på landet”, så derfor tar jeg med også en ”byfortelling” som vi fikk som svar på spørrelisten vi sendte ut i 2002:

Min familie besto av mine foreldre, en tante og onkel og mine 6 søskenbarn og deres familier. Etter hvert fikk vi til en ordning der vi søskenbarna tar hvert vårt år og det går etter alder. I år var det min yngste kusines tur. Hun bor i Oslo, har to leiligheter slått sammen i øverste etasje og har god plass. I år var vi 32. Etter hvert har vi blitt mange, og av 6 søskenbarn har det blitt 54 personer. Vi setter stor pris på disse juleselskapene.

Men hva gjør man i et familiejuleselskap, bortsett fra å spise og drikke? Man prater selvfølgelig og oppdaterer seg om hvordan det forløpne år har vært for den enkelte og man mimrer om tider som var, alt etter som. Barna leker og blir kjent med søskenbarn og kanskje tremenninger. Men det lekes også selskapsleker, eller det spilles kort. Vi har ikke mange beskrivelser av hvilke selskapsleker det kan være snakk om, men i en tradisjonssamling fra Rana i Nordland beskrives mange ”julspel”. Her går det fra ”hviskelek” til ”å selge lerret”, leker som mange av oss i dag helst forbinder med bursdagsselskaper for barn. En av medarbeiderne våre har sendt en beskrivelse av en ”julelek” som har vært i familien i mange tiår, hun husker den fra hun var liten i 1925. Faren hennes, som var født i 1877, hadde den med fra sitt barndomshjem.

Fjerde juledag er vi vanligvis invitert til min søster og svoger sammen med deres barn og barnebarn. Det som barna (og vi voksne også) liker best, er å spille ”Murre”. Det deles i to partier, og partiene sitter på hver sin side av spisebordet. En gammeldags femøre går fra hånd til hånd under bordet hos det ene partiet, og når motparten roper ”opp”, legges alle knyttnever på bordet. Så kommer det spennende: Kommandoropet er enten ”klask!” hvor hele partiet på en gang klasker flate hender i bordet, uten at det røpes hvem som har gjemt mynten i hånden, - eller ”murre”, hvor de knyttede hendene legges flatt ned uten at mynten røpes med en

lyd. Den tredje kommandomulighet er ”spissrot!”, hvor begge hender løftes opp så bare fingertuppene berører bordet. Så gjelder det for de på den andre siden av bordet å gjette hvor mynten befinner seg. Dette siste er det vanskeligste, men små barn er utrolig flinke og greier seg som oftest bra – og har pokerfjes. Motparten skal så finne ut hvor mynten er og bruker eliminasjonsmetoden.

Julerefesten

På mors og fars arbeidsplass arrangeres det juletefest for de ansattes barn. Det blir da kanskje nærliggende å tenke på juletefesten som en barnefest. Historisk sett er den også det. Juletefestens historie er nært knyttet til *juletreets* historie i Norge. Fra 1830-årene av spredtes tradisjonen med juletre etter hvert fra urbane og borgerlige hjem til alminnelige bonde- og arbeiderhjem, avhengig av økonomi og tilgjengelighet. I 1868 inviterte eventyrsamleren Peter Christen Asbjørnsen til stort selskap for barn fra Hegdehaugen, Bolteløkka og Briskeby i en låve på Hegdehaugen i Christiania. Mange av de inviterte barna hadde ikke juletre hjemme, så Asbjørnsens juletre var den store attraksjonen. Det får vi tro også festen var. Ikke sjelden var det læreren som introduserte både juletre og juletefest i bygda.

Vi har mange fortellinger i NEG, i både eldre og nyere spørrelistesvar, om at juletefesten ble en ”samlingsfest” for hele bygda. En mann av årgang 1918 skrev slik, og dette må være en beskrivelse fra før andre verdenskrig.

Skolen vår hadde også sin årlige juletefest i skoleferien. Vi gledet oss lang tid i forveien. Her var det meste av grenda samlet, ung og gammel. Vi hadde med smørbrødfat, kaffen ble kokt i storkjelen på kjøkkenet hos lærerfrua vår, og læreren vår ledet festen på sin lune og festlige måte.

I fortellingen sendt oss av en kvinne født i 1953, ser vi det samme:

Juletefesten var en stor begivenhet for de voksne også, og alle som hørte til skolen møtte, sammen med slekt og venner.

Etter at medarbeiderne våre fikk tilsendt en liten epistel om juletefest som jeg skrev i Norsk Folkemuseums eget blad i fjor, fikk jeg tilbake et hyggelig brev med kommentar om at det var på en juletefest han og hans kone hadde truffet hverandre da de var unge. Juletefest er altså ikke bare for barn i skolen eller med foreldre i arbeidslivet, den kan også være lagt opp som en bygdefest eller en familiefest. En av våre medarbeidere sendte med denne invitasjonen som ble sendt ut til familiens medlemmer i 1989: ”Velkommen til familie juletefest. Vi innbyr til juletefest igjen – på en søndag denne gang. Opplegget blir som det

pleier å være: dere tar med smørbrødfat og festkomiteen holder øl, brus, kaffe og kaker”. Litt betaling var det snakk om, men det går klart frem av brevet at dette er en tradisjon i familien, og festen ble (kanskje ennå blir) holdt i et leid lokale.

Juletiden som ungdommens møtetid

Mannen som fortalte at han traff sin blivende kone på juletreffest, er inne på julefestene som sosialt møtested for de unge. NEG spurte første gangen om dette i spørrelisten *Høgtidsmat – årsfestar* som ble sendt ut i 1953. Der er det et spørsmål om hvordan det var i eldre tider med at tjenerne fikk fri i romjulen, hvilken av juledagene det var og om hvordan tjenerne kunne skaffe seg mat til disse festene. Det fortelles om varierende dager, varierende festlokale og om varierende bevertning, men det som står fast er at det i de aller fleste bygder vi har svar fra, har romjula vært ”fri tid” for de unge, så langt det har vært mulig. Før det ble vanlig med forsamlingshus i bygda, samlet man seg på en gård der man fikk lov av husbonden å holde lag, eller man slo seg til hos en husmann. Gjerne hos en som kunne spille et instrument. For det skulle jo danses! Jeg tar med et par eksempler fra ”gamle dager”, sendt inn i 1953:

Det var ikke noen bestemt dag, men de hadde gjerne en dansefest i julen. Jentene fik da med sig smørebrød og fløte fra gården, og guttene betalte en liten entre til det øvrige. Lokaler fandtes ikke, men man samledes gjerne paa et mindre sted, hvor der kunde være et lidt stort rum, helst hvor det var en, som kunde spille fiolin, trekkspill eller harmonikk. (Fra Nes i Akershus)

Julelag, juledans, vart på ein gard der det var bra med rom og tenarane fekk lov til å be til seg frå grannelaget. Det var ikkje bare for tenarane, all ungdomen i grenda samlas, ja eldre med. ”Vi ståka å hoppes, båte fattie og rike,” sa JV. Ofte kom desse dansane i stand på den måten at ungdommen var ut og ”jikk julebukk”. Det kunne bli heile skreia som drog frå gard til gard. Dei skulle ikkje ha mat, men skjenk på kvar stad. Og dei drakk det på staden, dei samla ikkje på annan måte her. Så vart det til slutt at dei kom til ein gard eller ei husmannsstue der det var bra rom, og hjerterom med. Ein av flokken gjorde seg til talsmann for alle og spurte om lov til å danse der. (Fra Sigdal i Buskerud)

Fritiden i romjulen og den første tiden etter nyttår ga mange anledninger for ungdommen til å treffes. Festene var først og fremst for konfirmert ungdom og for unge voksne. Sånn sett var de en arena for å finne seg en kjæreste og kanskje til og med en ektefelle. I nyere tid har ungdomslag, idrettslag og bondelag vært noen av de mange arrangørene av julefester, med dans. Dansen er selvsagt viktig! Her et sødmefyllt minne skrevet av en kvinne født i 1932.

I min ungdom 1948-1960 startet vi festinga annen dag jul på Bergslia (Bøndernes Hus). Da var det åpen fest og dit gikk bondeungdommen. Det var så moro, det var hele livet, tenk å få danse med mange, danse, danse hele natta så ble man forelsket og da var det skjønt hvis man fikk danse siste dansen med den man svermet for.

Mer spesielt var det, med våre moderne øyne, at i ungdommens julefester var det også i eldre tid helt spesielle "juleleker" som man flere steder kalte for "stille moro" enda vi i dag ikke vil karakterisere dem som særlig stille. Det var fysiske karsstykker det handlet om. Juleselskapet for de unge var da også en arena hvor de unge guttene og mennene kunne vise seg frem med attributter som var viktige i det samfunnet de var en del av, nemlig med styrke og fysisk utholdenhet. Dette var juleleker som passet best på låven eller i et annet uthus, men det fortelles også at de ble utført i den husmannsstuen der de fikk lov til å holde julefesten sin. I svarene på spørrelisten *Gamle idrettsleikar for vaksne og ungdomar* som ble sendt ut i 1966, finner vi mange beskrivelser av slike juleleker. Tidsrommet er slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet. Jeg tar med en beskrivelse fra Lindås i Hordaland.

Når ungdomar kom saman innandørs i julehelga, var det vanleg at det mil-lom leikane var prøving i styrke. "Keipa-tak" var ein av leikane. Leiken er velkjend. Ein sit på kvar si sida av bordet, grip kvarandre traust i høgre handa og olbogane i vinkel trykt til bordplata. Så gjeld det om å få vridt motstandaren sin underarm til sides og ned på bordplata.

Ein annan leik var å "spøta leister". Ein tok knestilling og med hopp bytte ein om føtene. Då galdt det å halda lengst ut.

Ein balanseleik var at ein sette seg på ei flaske som låg på golvet, strekte føtene ut med eine hælen i golvet og den andre hælen oppå tåspissen på foten som låg under. I kvar hand hadde ein eit julelys – det eine kveikt – det andre lyset skulde ein så kveikja med det kveikte medan ein heldt seg i balanse på flaska.

Så "trekte me krok" med fingrane. Eg veit eg øvde meg så lenge med litle-fingeren at eg vann på jamnaldringen sjølv om dei nytta langastana (lang-fingeren).

Noen medarbeidere skriver at jentene ikke var så interessert i å være med i denne delen av festen, mens eldre menn og unger syntes det var festlig å se på, om ellers festen var åpen for alle i bygda, slik som i Laudal i Vest-Agder.

Innandørsleikar dreiv dei om vinterkveldane, serleg i juletida. Då sat dei gamle og såg på, og elles fortalde om seg sjølv, kor spreke dei var i ungdomen. For småborna var dette gilde kvelder. Eg minnest godt frå min eigen barndom. Borna fekk og prøva seg til moro for seg sjølv og ikkje minst for dei vaksne når det bar i veg med "dra krokfing, kyssa veggen", bryta handbak, nakk i golvet, lyfta stol, armbøyingar og av og til "ta rygg-tak". I desse idrettsleikane var det dei unge som var mest ihuga. Men også gamle prøvde seg, ja også kvinner av og til.

Men selv der jentene ikke var så interessert i å prøve seg, spør det nå om det ikke var morsomt for jentene å få se guttene utfolde seg på denne måten?

På juleballene har imidlertid dansen vært det viktigste, men de som har vært spesielt arrangert for ungdom, har hatt som funksjon å føre unge folk sammen. NEG har ikke mye materiale om juleball, med formelle middager og stas. En kvinne fra Oppland, med fødselsår 1932, forteller imidlertid om sin ungdoms juleball:

Femtedagsballet var høytidelige greier. Trykte invitasjonskort var sendt ut og man måtte melde seg på. Lange kjoler i tyll og taft og mørk dress. Middag med bordkavalerer og høytidelig polonaise åpnet ballet. Det var veldig stilig. Jeg husker min glede og forventning. Og hadde jeg ny kjole og var litt omsvermet, - hvis jeg håpet han ville engasjere meg, - det fantes ingen ting som kunne måle seg med femtedagsballet, i min første ungdom.

En annen medarbeider beklager at juleballene forsvant med den nye tidsånden på 1960-tallet.

I idrettslaget hadde vi tidligere i flere år skikkelig juleball. Antrekk for herrer var mørk dress eller smoking. Damene hadde selvfølgelig antrekk der etter. Som regel var det åpning med en festlig prolog før polonesen. Vi hadde alltid første klasses musikk med stort orkester eller storband. Det var også hyggelige innslag av underholdning. Bl. a. Per Aabel gjorde stor lykke. I de første årene var det enorm oppslutning til juleballet. Det var kun for medlemmer og forhåndskjøp av billetter. På salgsdagen var det lang kø. Etter hvert stagnerte interessen noe. Yngre, nye medlemmer forsto ikke stilen med juleball. De fulgte heller ikke oppfordringen om antrekk i innbydelsen. Vi fant heller ikke orkestre som forsto at musikken på et juleball burde holdes på et lydnivå som sto i stil til hva et juleball skulle være. Eldre medlemmer sluttet å komme nettopp på grunn av dette. Til slutt - i slutten av 60-årene - opphørte juleballet.

Men juleballene kan ha fått en renessanse blant unge mennesker mot slutten av forrige århundre. Aftenpostens journalist skrev i desember 1995:

”Romjul betyr fest. Når juletre og pakker er tilbakelagt, er det tid for venner. For tilbake til hjemstedet strømmer de hver jul, alle de utflyttede. Til frodige møter med ”de fastboende”. (Aftenposten 30. 12. 1995)

Artikkelen under ingressen handler om festlig samvær mellom bygdas utflyttede og de av vennene som fortsatt bor på hjemstedet. Det er tid for juleball.

Julen er jo nostalgi, en hjemlengsel til alle de følelsene som får utløp i denne helt spesielle perioden. Aftenpostens journalist gir en fin skildring av hvordan hjemlengsel ikke bare knyttes til sted, men til gleden over samvær med sambygdinger, klassekamerater, ungdomsvenner.

Et begrep av vår tid er ”vennefamilien”, som for en del mennesker betyr mer enn slektsfamilien. Familie har man, venner velger man selv. Dette er et trekk ved det moderne samfunnet som ikke har nedfelt seg i NEG-materialet ennå. Men i avisene kan man finne reportasjer om hvordan venner slår seg sammen og feirer jul. Begrunnelsen henger ofte sammen med hvordan arbeidet er organisert. Har man fri fra jobben bare selve juledagene, eller har et arbeid som varer helt til julen ringes inn på julaften, kan det være vanskelig å komme seg i tide til å feire jul sammen med slekt og familie andre steder i landet. I 1996 hadde Aftenposten en reportasje om to venner, travle i hver sin jobb, som ”Velger avslappende vennejul”. ”Ektemannen sendes opp til tradisjonsjul hos familien, mens hun for ellefte gang feirer en avslappende, ujålete og lite kravstor julaften sammen med en av sine venner”, står det i ingressen. I en senere reportasje i samme avis, fra 2001, skrives det om en vennegjeng, med ektefeller og barn, som feirer jul sammen. I ingressen står det at ”de nyter julaften uten familiestress og rigide tradisjoner. Vennegjengen har feiret jul sammen mange ganger siden midten av 1980-tallet”.

Jeg har tatt disse avisoppslagene med fordi NEG-materialet forteller mest om de gode, varme, glade tradisjonene og hvordan julen er en samlende og trivelig fest. Men i oppslagene brukes ord som ”avslappende” om vennejulen i motsetning til familiejulen. ”Ujålete” og ”lite kravstor” er andre ord som sier noe om holdningen til en mer tradisjonell familiejul. ”Rigide tradisjoner” forteller sitt. Som kilde materiale må vi nok si at de mer negative sidene, som en del mennesker opplever, ikke kommer så godt til syne i materialet i NEG. En svensk etnolog, Nils-Arvid Bringéus, har lansert begrepet ”festen som traume”, noe som også kan karakterisere julen for mange mennesker, både store og små. Det å føle seg tvunget inn i et festmønster man ikke føler seg hjemme i, eller å være utestengt

av en eller annen grunn, er også en side av julen som vi i all varmen og lyset ikke bør underslå. Å være fremmed, syk, ensom eller i et alkohol- eller rushjem, er en stor kontrast til den gode julen som vi alle har et indre bilde av. Å se på festen som et traume innebærer også at tradisjoner i seg selv ikke nødvendigvis er positive, for alle.

Så var festen slutt

Siden dette skal være en julehilsen til alle våre medarbeidere og venner, kan jeg ikke slutte med så triste betraktninger. Også julens slutt kunne og kan markeres. I det førmoderne samfunnet skulle man etter nyttår så smått ta til med forberedelser til neste produksjonssesong innen jordbruk og fiske. Trettendedagen eller tjuendedagen er de gamle merkedager for at nå var julehelgen slutt. Sankte Knut ringer (kjører, jager, bærer) jula ut, er en talemåte som er kjent over hele landet.

I eldre tid var det slik at alle som kom tilgards maatte smaka paa jolematen for ikkje aa bera joli ut, og skikken held seg lenge iallfall naar det gjalt kaker og øl og gjerne ein dram. Eldbjørgdagen, 7. januar vart det ofra øl i ei skjei til varmen, da var det meste av juletinga slutt og gjestene reiste heim. Dagen vart og kalla "heimfaredagen", og det heitte at "St. Knut kjøyre joli ut". (Fra Vestre Slidre i Oppland)

Det var kanskje særlig barna som fikk lov til å markere at julehelgen var slutt med å høste godsaker som hang på treet.

På juletreet var det ein del små papirkorger. Heri var det gjerne lagt nøtter eller små kaker. Små kaker gjerne med glansbilete på var også hengt på treet. Når jula var slutt, vart det gjerne bede saman ein del born til å vera med å "høysta juletreet". Då fekk dei eta opp alt som var i korgene eller hang på treet. (Fra Ål i Buskerud)

I svarene til vår spørreliste om jule- og nyttårsselskaper i 2002, er det ikke mange fortellinger om selskapelighet omkring juleslutt. Ofte handler fortellingene om at det blir fint å få ut et tre som drysser og komme tilbake til en normal tilstand igjen. Men kanskje noe av pynten og lysene får stå litt lenger. Slik skrev en kvinne av årgang 1952: "Hver familie finner nok den formen for jule- og nyttårsfeiring som passer dem best. En ting er sikkert. Det er et herlig avbrekk i en mørk og kald vintertid".

God julehelg – godt nytt år

Ann Helene Bolstad Skjelbred

Audun Kjus

Eli Irene Johnsen Chang

Norsk etnologisk gransking
Oslo 2010

ISBN 978-82-91161-37-2

ISSN 1500-0966